

Софија Милорадовић

Употреба падежних облика у поморавском говору параћинског краја
(аутореферат о одбрањеној докторској дисертацији)

Studia linguistic Polono-Meridianoslavica, Том 11

Рознаћ, 2003

str. 125–133.

Софија Милорадовић

(Београд)

УПОТРЕБА ПАДЕЖНИХ ОБЛИКА У ПОМОРАВСКОМ ГОВОРУ ПАРАЋИНСКОГ КРАЈА*

Употреба падежних облика у поморавском говору параћинског краја тема је докторске дисертације коју је мр Софија Милорадовић одбранила 26. априла 2001. године на Филозофском факултету у Новом Саду пред комисијом коју су сачињавали: академик Милка Ивић (ментор), проф. др Драгољуб Петровић и проф. др Мато Пижурца.

Параћинско Поморавље обухвата територију од око 550 квадратних километара, која заузима горњи ток Велике Мораве, недалеко од места где се састају Јужна и Западна Морава; на север се простире до Гуприје, на исток до села Извор, последњег пред превој Честобродицу на путу за Зајечар, а њену западну међу чине села дуж западне обале Велике Мораве.

За говор Параћинског Поморавља познавање синтаксичких прилика је од прворазредног значаја због његовог положаја на размеђу двају дијалекатских масива штокавског наречја – косовскоресавског и призренско-тимочког. При одлучивању за ову тему пошла сам од претпоставке да овакво истраживање може изнети доста података о природи међудијалекатских односа на том терену и, самим тим, показати изузетну сложеност синтаксичке проблематике у једном таквом говорном типу. Поред тога, осветљавањем начина функционисања овог дела синтаксичког система у говору параћинског краја, у којем је приметна јака инфилтрација балканизама, омогућује се ближе сагледавање начина напредовања балканизама и њиховог развијања, односно, још дубље спознавање балканистичких фе-

* Аутореферат о одбрањеној докторској дисертацији.

номена. Ова питања назначена су и покренута у новије време у радовима П. Ивића и А. Н. Соболева.

Метод прикупљања језичке грађе за анализу одређен је, тј. условљен, самим синтаксичким нивоом испитивања. Сачинила сам упитник којим сам покушала да што детаљније обухватим репертоар синтаксичке проблематике у косовско-ресавском и призренско-тимочком дијалекту. Међутим, коришћењем упитника не могу се добити све потребне језичке чињенице. Стога је грађа прикупљана и слободним, спонтаним разговором и снимањем материјала на касетофонске траке у 26 села параћинске општине.

Конкретан задатак постављен приликом израде овога рада био је дескрипција синтаксичких прилика у домену употребе падежних облика у једном косовско-ресавском говору прелазне зоне и, с обзиром на присуство балканизама, прецизније одређивање положаја и статуса овог говора на дијалектолошкој карти. Све то је подразумевало и теоријска разматрања појединих феномена, те поређења са суседним и/или удаљенијим косовско-ресавским говорима, као и компарацију са стањем у јужноморавским говорима призренско-тимочког дијалекта.

У приказу синтаксе падежа Параћинског Поморавља разматрана је у посебним одељцима употреба сваког од седам падежних облика понаособ. Падежне синтагме с генитивним, дативним, акузативним, инструменталним и локативним значењем (са сачуваном флексијом или са довршеним процесом анализације) анализирани су с обзиром на падежно значење које се у њима остварује. Свакако, у ово је укључена и традиционална подела на беспредлошке и предлошке падежне синтагме. Грађа је даље груписана у одговарајуће подтипове и значењске категорије.

Када је реч о дативу, посебно су разматрани примери са личним заменицама због нарочитих синтаксичких конструкција у којима се налазе – посесивних и модално маркираних.

Поред основне анализе употребе падежних облика, у овај рад су укључена и три краћа одељка у којима су представљени: 1) општи падеж (*casus generalis*), 2) однос између падежа места и падежа циља кретања уз месне предлоге и 3) појава удвајања предлога. Дакако, дисертација садржи и следеће, пратеће целине: *Увод*, *Завршна разматрања*, *Закључак*, *Текстови*, *Скраћенице* и *Литература*, а у прилогу – карту параћинске општине са околином.

У *Уводу* се говори о прошлости Параћинског Поморавља и етничком саставу становништва, као и о досадашњем проучавању овдашњег говора. У нашој дијалектолошкој литератури до 1985. го-

дине није било радова који су се посебно бавили говором овог дела Поморавља, а ни његовим појединачним особинама. Увод садржи још неколико потцелина у којима се разматра назив „прелазни говор”, образлаже избор теме за дисертацију, дају методолошки подаци.

У основном делу рада покушала сам да, сагледавајући промену дистрибуције падежних форми, коју је произвео знатан уплив аналитичке структуре, утврдим који су падежни облици и предлошко-падежне конструкције показали највећу стабилност пред аналитичким конкурентом, а који су се показали као „најпропустљивији” за аналитичке иновације.

Номинатив. Употреба номинатива је знатно шира него у савременом стандардном језику, а ова се експанзивност, пре свега, односи на конструкције које би у српском стандардном језику садржале Г, а потом, у мањем броју случајева, и на конструкције с неким другим падежним облицима.

Примери: шта је било *смеј* после, неки пут било и *свађа*; али има *свакојак народ*, мора да има *риба*, имало *сѝока* онда; да ми није *ова нук*, није било *куѝување* ки сад, сад нема *вамѝир*, кад нема *мушка ѓлава* у авлију.

Генитив. Облик генитива се среће у предлошко-падежним конструкцијама, и то у барем двоструко већем броју примера од оних који садрже општи падеж (ОП) у генитивној функцији, док се наместо адноминалног беспредлошког генитива, беспредлошког партитивног генитива уз квантификатор и темпоралног генитива готово редовно појављује конструкција с општим падежним обликом/акузативом. Дакле, релативно стабилна пред налетима аналитичких конструкција с општим падежом остала је једино позиција генитива уз предлог.

Примери:

(а) губи се *оѝ кайѝје*, понео *оѝ куће*, од *наднице* сам живела, опанци има *оѝ коже*, изиђу до *друма*, уведе у кућу до *ѝрађа*, музика није стала до *зоре*, била код *моје ујне*, дошо код *нашеѝ винођрада*, тури там *коѝ чабра*, диже ис *креветѝа*, побего ис *кафане*, он је исто туна из *месѝа*, прође *ѝреко авлије*, то било *ѝреко зиме*, угоји се *бес кукуруза*, ја корито турим *ѝоред бунара*, мува ми се *около ѝлоѝа*; бегамо од *бабу*, и превезе га од *онај мос*, баш до *друм* било имање, скупимо се *коѝ ѝо колиѝче*, доведеш из *ђрад*, прошла *ѝреко ѝај ѝлоѝ*, не мож без *моѝику*.

(б) једно *ћоше ливаду*, било берба *ђрожђе*, за чување *децу*; узнеш комат *ѝроју*, буре *вино* источио, кило *млеко* попије, има пуно *земљу*, много *косу* сам имала, зберем мало *зејѝин*; *ову ѓодину* нема гориво, *једну недељу* пере, *цео дан* у њиву се пече, иду онако *сваку недељу*.

Може се говорити о делимичној сужености употребе генитива у односу на српски језички стандард, што се огледа у учешћу нешто мањег броја предлога, па и у мањем броју релација које се њима исказују.

Датив. Испитивање дативних синтагми без предлога показало је да је овде, за разлику од других косовско-ресавских говора, дошло до потпуног истискивања посесивног беспредлошког генитива за лице, а у корист адноминалног посесивног датива, и то не само када се ради о егзистенцијалној припадности.

Примери: *мојем мужу* брат от стрица, *мојем њем сину* унук у Шведску, ја сам *Раде Десџоџовем* син, *ћерке* кум – његов братанац; у *његовом браћу* суседну кућу, *теру* код *нашем куму* *некем* куће, што ми је *мајке* виноград био, *овем деверичићу* комби, де *слика онем девојчићу*, надимак *Милоју Мркицкем* не знам, оно *моем Тинчећу* пар.

Разматрана грађа показује да су форме беспредлошког датива сасвим маргинално средство изражавања циља, тј. крајњег пункта неког кретања, а да је мала и могућност релација које се могу обележити предлогом *ка(к)*. Уместо датива циља или смера уз глаголе кретања појављује се балканска иновација – локациона конструкција *код + Г / ОП*: да дођем *код мое слајке куће*, трчи ти *кој куће*, да иде *код лекара*, трчи *код насџавници*.

У сферу употребе датива није продро ОП, што сведочи о његовој стабилности.

Акузатив. У испитиваном је говору далеко одмакао процес губљења генитивних форми и, паралелно са њим, процес ширења употребе акузативних форми које су постале продуктивна категорија. Могућност напоредне употребе генитива и акузатива у конструкцијама са глаголом *имајши*, уз негиране глаголе и са атрибутском одредбом за означавање времена/временског трајања, у истој функцији и са истим значењем, овде није искоришћена.

Примери: ел *имаш воду*, има *јосо* и не може, имали смо ми овде *јивци*; *јањир* у кућу немам, немам *време* више, ми *очевину* нисмо имали, не тражи *бољи ијрачи*; *идуће лејо* смо растурали, иде у *њиву дрући дан*, *следећу субоју* јавио, дошо *једно јујиро*.

Нагласак сам ставила и на одступање које се односи на изједначење облика акузатива множине са номинативом множине код именица мушког рода, и у беспредлошким и у предлошким синтагмама: и они потраже *јањире*, купила *нови ојанци*, свака кућа има *јосји*; ја се закљичем у *унучићи*, он је био уз *ји јојови*.

Вокатив. На синтаксичком плану, у оквиру падежног система, овај је независни падеж интересантан са становишта могућности да неке његове функције преузме други независни падеж – Н: *сјриц*, забележи датум кат сам ти долазио; сад ви, *деца*, идите; *Бошковић*, оди овам; *Босанац*, те питам нешто.

Инструментал. У говору Параћинског Поморавља дошло је до изразитог интензивирања двеју појава карактеристичних за косовско-ресавски дијалекат у целини: коришћење општег падежа у инструменталној функцији и употреба социјативне конструкције уместо беспредлошког инструментала "оруђа" и у још неким, мање фреквентним, значењским категоријама беспредлошког инструментала (изузев просекутива).

Примери:

(а) *сас мужа* смо се лепо слагали, ми смо се *с ѿоѿа* договорили, *сас учииѿељу* се познавам, идем *сез друѿарице*, увечер полазе *сез бадња*к, довео девојку *са сѿомак*, она тањир *с колачи*; био *ѿоѿѿ* само брдо, *ѿод љуљу*ку змија била, он све седи *ѿод јабуку*; стоји *над оѿањ*, *над оно ѿоше* се види; стојимо *ѿреѿѿ* сваку *каѿѿѿу*, цео ноћ жњем *ѿреѿѿ* колибу; глава ете тако *међу ноѿе*, да сам успешна *међу друшѿѿво*.

(б) и вежу га *с коноѿац*, мајка ме гађа *с моѿѿику*, гурно вако *с руком*, мора да је *са зеѿѿѿин* намазала, напуни чамац *с кукуруз*, а ја грабим *сас ѿѿракиѿорем*, да пије *с ону чашу* воду; он се бавио *сес ѿѿрѿовину*, и *са имање* се баве; не смеш га поменеш *с њеѿово ѿѿраво* име.

Специфичност овог говора је искључива употреба општег падежног облика уместо инструментала уз предлоге: *ѿод*, *над*, *ѿред* и *међу*, као и његова десетоструко чешћа употреба у односу на И уз предлог *с(а)*.

Искључива употреба облика инструментала уз предлог *за* са секвентним значењем типа *иѿи* за неким (а мој Душко пође *за оцем*, па смо *за војском* ишли, потрчим *за колима*) може се објаснити потребом за диференцирањем од конструкције *за* + А уз глаголе типа *иѿи* и са значењем „одлазити негде са циљем да се неко/нешто нађе и доведе/донесе”.

Локатив. У употреби локативних синтагми постоје две основне категорије разлика у односу на савремени стандардни језик и друге косовско-ресавске говоре: 1) веома ниска фреквенција локативних форми и знатно чешће коришћење општег падежа у локативној функцији, нарочито уз предлоге *у* и *на*; 2) одсуство, тј. незнатно присуство предлога *о* и *ѿри*. Међутим, када локативна значења бивају обележена предлогом *ѿо*, готово је уравнотежен број примера са локативним падежним обликом и општим падежом у локативној функцији. На тај начин је предлог *ѿо* постао последње „утврђење” локатива у падежном систему.

Примери:

(а) ви сте одма у *ѿрад* живели, дол у *један ѿоѿѿок* омивали ме, у *ѿојну собу* да седимо, жир има у *ѿланину*, била сам у *село*, све ми

нешто игра у *срце*, рођена сам у *Извор*, а мој муж је у *војску*, ми купујемо ту у *комишилук*, угреје се вода у *бакрач*, у *дејшињство* чувала овце, ће изгинете у *бриџу*; а ти причекај на *јуи*, завезу на *јрозор* наместим, били смо на *џраницу*, да није на *земљу*, ми стојимо на *брдо*, па видимо на *сиакло*, била сам на *Мораву*, били смо на *сабор*, много лепо било на *свадбу*, пресејемо на *џусио сиџо*, возили се на *чамци*, деца су код мене на *чување*, а ја сам остала на *слободу*.

(б) па имамо људи *јо џраду* – контролисао *јо џрад*, *јо селу* кога зовеш – збиру јаја *јо село*, воду што навели *јо Парађину* – он *јо Парађин* се скиће, а поп ишо *јо селу* – ишли они *јо село*, сам лелујаду *јо њива* – иду људима *јо њиве*, ја те познавам *јо џласу* – он однекуд мене чуо *јо џлас*.

У истраживаном говору постоји тенденција замене предлошко-падежних конструкција *о* + Л/ОП и *јри* + Л/ОП различитим дублетима, тј. другим предлошко-падежним конструкцијама (*од* + Г/ОП, *за* + А, *на* + А м. *о* + Л/ОП; *уз* + А, *код/јоред* + Г/ОП м. *јри* + Л/ОП).

У одељку *Завршна разматрања* закључила сам да се и говор *Парађинског Поморавља* показује као изузетно речит „извор обавештења” када су у питању метанастазичка кретања и порекло становништва. Овај је говор, наиме, резултат насељеничких струја, од 14. века па све до данашњих дана. У мањој мери, на формирање структуре овог поморавског говора утицала је и непосредна близина призренско-тимочког дијалекта, односно, његових јужноморавских говора. Оцртани моменти директно су узроковали изражену тенденцију ка аналитизму у именском систему, тј. меру продора *casus generalisa* у истраживани говор. Ипак, могу потврдити да се, без обзира на то што општи падеж остварује читав низ функција различитих падежа, у овом прелазном говору чувају флективне форме свих седам падежа.

Судећи према свему наведеном, ситуација у синтакси падежа испитиваног говора *Парађинског Поморавља*, у целини гледано, ближа је стању у призренско-тимочким говорима, него оном у суседним косовско-ресавским. На овом месту треба додати и једну општу ограду: синтакса косовско-ресавских говора врло мало је истражена, тако да се списак побројаних заједничких синтаксичких особина које повезују ове говоре може очекивати тек у будућности.

С претходним у вези повремено сам се позивала на резултате истраживања А. Н. Соболева – *Категорија падежа на периферији балканославјанског ареала*,¹ које повезује велики број фрагмен-

¹ А. Н. Соболев, *Категорија падежа на периферији балканославјанског ареала*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXXIV/1, Нови Сад, 1991, 93-139.

тарних података и даје потпунији опис овог феномена. Подаци које је А. Н. Собољев изнео у напред помињаном раду и моја дијалекатска грађа слажу се у сведочењу о нарочитој стабилности датива и локатива у конструкцијама с предлогом *ио*, као и о истискивању инструменталне форме из социјативне конструкције и њеној замени општом падежном формом. Дијалекатска грађа прикупљена на терену Параћинског Поморавља није, међутим, потврдила остале закључке А. Н. Собољева у погледу појединих падежних категорија, односно, појединих падежних значења. Противречност између закључака А. Н. Собољева и мојих закључака негде је мање, а негде више изражена, о чему је у раду подробно говорено.

У завршном одељку покушала сам да изведем и неке општије закључке у вези са разматрањима могућих утицаја одређених семантичких категорија, предлошких лексема, типова морфолошких наставака и граматичког броја на чување/нестајање флективних падежних облика.

Имена локалитета су се показала као семантичка категорија изразито „пропустљива” у предлошким конструкцијама, те би се могло закључити да је у овим случајевима најмање потребна падежна дистинкција исказане релације.

Сматрам да се могу навести барем два разлога за бољу очуваност флексије (реч је о јединским облицима) код предлошког генитива и код инструментала у социјативним конструкцијама, но што је то случај код инструментала и локатива с „месним” предлозима: 1) семантички тип именице пресудно утиче на чување флексије, тј. узета је у обзир теза о антропоцентричности језика и 2) изразита потреба за падежном дистинкцијом исказане релације код генитива може бити условљена и „необележеношћу” ове падежне категорије у односу на остале чланове месног система, те њеном могућношћу да искаже најразличитије односе у простору. Дакле, није свеједно да ли је реч о *лоцираности* неке радње директним (Л) или индиректним (И) начином, или је реч о *одмеравању* неког простора (Г), о „идентификацији места радње у најширем смислу”. На овај начин сагледани су и разлози неједнаког понашања ова три падежа као падежа просторних односа пред продором аналитичких тенденција.

Може се само претпоставити да је изразитија фреквенција локативних форми уз предлог *ио*, у овде испитиваном говору и у другим косовско-ресавским говорима, у вези са историјским развојем овог предлога, тј. у вези са чињеницом да је већина садашњих најчешћих значења уз предлог *ио* пренета с дативне конструкције на локативну. Познато нам је, пак, да се Д свих именица оба броја чува и

у неким призренско-тимочким говорима, а у косовско-ресавској дијалекатској зони овај је падеж врло стабилан.

Разлог за нарочиту „склоност” именица средњег рода ка аналитизму, односно, за такву врсту „несклоности” код именица женског рода, потражила сам у синкретизму номинатива и акузатива код ових првих, тј. у несинкретичности именованих падежа код ових других. Именице мушког рода у оба случаја налазе се на средокраћу.

У говору Параћинског Поморавља синкретичност номинатива и акузатива присутна је у множини сва три именичка рода, те је тиме, по моме мишљењу, и „пружена шанса” овом граматичком броју за изразитију подложност унификацији.

У овом раду важно је било истаћи, гледано са општелингвистичке тачке гледишта, да се истраживани говор „балканизовао” по мери свог историјског развоја и прибавио себи палету балканских структуралних обележја. А опште је познато да међу балканским језицима највише подударности има у синтаксичкој структури. Овде су издвојени су неки „категоријални” балканизми који су карактеристични за истраживани говор.

У говору Параћинског Поморавља највиднија иновација балканистичког типа је, свакако, појава општег падежа као синтаксичке конструкције која живи и делује паралелно са флективним формама, тј. са синтетичком деκлинацијом.

Стожерно место при растакању синтетичке деκлинације у историји балканских језика представљало је неутрализовање падежне опозиције генитива/датив и синкретизовање њихових форми. У говору Параћинског Поморавља овај се аналитизам остварује само делимично. Наиме, синкретизоване су форме генитива и датива у семантичкој категорији посесивности, где је Д преузео на себе посесивне функције генитива.

У истраживаном поморавском говору имамо присутну десемантизацију предлога *код*, који је истиснуо предлог *к(а)* у значењу циља кретања, те употребу конструкције *код* + Г/ОП м. датива за означавање циља кретања као балканску иновацију.

Увидом у конкретну дијалекатску ситуацију утврдила сам још један ред процеса својствених падежном систему говора Параћинског Поморавља, а обједињених под плаштом тенденције ка аналитизму, одн. сврстаних у низ последица балканистичких језичких процеса на овом терену: експанзивност употребе номинатива (пре свега, у односу на конструкције које би у српском стандардном језику садржале Г), процес ширења употребе беспредлошког акузатива на рачун генитива у одређеним синтаксичким категоријама, знатна аналитизација темпоралних конструкција итд.

Без обзира на то што српски језик, с изузетком тзв. торлачких говора, припада периферији балканског језичког савеза, по низу „категоријалних” балканизама истичу се говори косовско-ресавске зоне, не заостајући значајно за зоном југоисточне Србије. То су већ и истицали многи лингвисти – страни и домаћи. Стање у испитиваном косовско-ресавском говору одиста показује његово прилично интензивно учествовање у балканском језичком савезу. У том смислу је избором локалног дијалекатског система, овде анализираног, требало да барем делимично буде потпомогнут теоријски захтев да се као нови извор информација о историји балканословенских језика искористе говори „прелазне” косовско-ресавске зоне.

Sofija Miloradović